

Vreemde mensen, die mensen: ze kunnen zelfs van zichzelf vervreemden!

Machiel Keestra (column t.b.v. radioprogramma Swammerdam, 24 oktober 2010)

De zorgen die veel mensen hebben over de aanwezigheid van of bedreiging door vreemde mensen hebben ons de laatste jaren veelvuldig omringd. Wat daarbij wel eens over het hoofd wordt gezien is hoe variabel en zelfs flexibel onze zorgen over vreemdheid kunnen zijn. Sterker nog, waar de bedreiging de laatste tijd vooral door externe vreemdheid gevormd wordt, daar waren veel cultuurcritici zo'n 35 jaar geleden vooral bezorgd om een vreemdheid die meer binnen het individu genesteld zat. Mensen zijn namelijk vreemde wezens die vreemdheid op wel heel vreemde wijzen kunnen ervaren. Laat me dat uitleggen.

De evolutietheorie maakt plausibel dat in een wereld van schaarste het functioneel is dat in het hele dieren- en plantenrijk onderscheid gemaakt wordt tussen vreemd en eigen, dat wil zeggen tussen leden van een andere groep en leden van de eigen groep. Voedsel, energie, veiligheid en offers worden niet zomaar aan elke vreemde gependend maar bij voorkeur aan leden van de eigen groep: of dit nu de eigen soort is, de eigen populatie of de eigen familie.

Naast soortverwantschap of familieverwantschap spelen bij mensen echter nog vele andere criteria een rol waarmee zij grenzen tussen vreemd en eigen op vele wijzen vorm kunnen geven. Of, zoals de jurist en politiek denker Carl Schmitt in 1932 – geen toevallig ogenblik – formuleerde: “elke religieuze, morele, economische, ethische of andere tegenstelling kan in een politieke tegenstelling worden veranderd indien het maar sterk genoeg is om mensen op effectieve wijze te groeperen in vriend & vijand” (*Der Begriff des Politischen*, 1932). Later sociaal-wetenschappelijk en psychologisch onderzoek heeft dat overtuigend aangetoond, met onder andere het bekende Stanford Prison experiment uit 1971. U weet wel, dat experiment waarbij studenten volgens toeval in gevangenen en cipiers werden ingedeeld, maar al heel spoedig de daarbij behorende rollen tot in het gewelddadige toe gingen innemen. Niets dierlijks is ons mensen dus vreemd, behalve dat we misschien nog flexibeler en subtieler het onderscheid tussen vreemd en eigen kunnen maken.

Toch wil ik aandacht vragen voor een vorm van vreemdheid die lange tijd in de belangstelling stond maar momenteel helemaal niet meer, terwijl ik me afvraag of dat begrip ons toch ook vandaag de dag nog goede diensten kan bewijzen. Ik heb het over de vreemdheid die de mens ten opzichte van zichzelf lijkt te kunnen ervaren, over het begrip ‘vervreemding’ – in het Engels alienation en in het Duits, waar het door de filosofen Hegel en Marx gemunt werd, Entfremdung. Dat begrip wijst op een vorm van vreemdheid die we in het dierenrijk niet snel zullen aantreffen, denk ik. Het gaat namelijk om de vervreemding van het individu van zichzelf en als gevolg van die zelfvervreemding ook de vervreemding van het individu van andere mensen en van de samenleving.

De filosoof Hegel is degene die rond 1800 analyseerde hoe mensen zichzelf ontwikkelen en bevredigen door middel van de omgang met de materiele wereld, met andere mensen en met de cultuur om hen heen. Doordat mensen daarbij meer behoeftes en mogelijkheden hebben dan dieren zijn er in die relaties ook veel meer variaties mogelijk: mensen kunnen zich culinair uitleven op een manier die dieren niet kunnen en zich daarbij op veel meer manieren bevredigen dan alleen met een volle maag. Ook seksuele relaties zijn bij mensen een veel veelvormiger en rijker terrein van ervaring dan

bij dieren. Voor inspanning en arbeid geldt *mutatis mutandis* hetzelfde. Door die onbepaaldheid en veelvormigheid kunnen menselijke wensen en behoeftes niet alleen heel sterk verschillen, maar helaas kunnen ze ook op vele manieren gefrustreerd of verwrongen worden of veranderen in de loop ter tijd. Vaak is het daarbij de sociaal-culturele context waarin een individu zich bevindt die er schuldig aan wordt geacht dat dat individu zichzelf niet kan uiten of realiseren in de arbeid, in de seksualiteit, in de kunst of waar dan ook.

Maar het blijft dan niet bij die frustratie en verwrongenheid volgens de zogeheten vervreemdings-theorieën, die met name in de jaren '60 en '70 in zwang waren onder sociaal-wetenschappers. Zij betoogden dat deze vervreemde individuen uiteindelijk het besef van hun vervreemding verliezen omdat zij zich wensen en behoeftes eigen maken die wel netjes passen bij die frustrerende situatie maar niet echt passen bij henzelf. Marx' opvatting van de religie als opium van het volk heeft daarmee te maken: dankzij een christelijke indoctrinatie - die stelt dat we nu eenmaal moeten arbeiden in het zweets ons aanschijs en dat ons niet in dit leven maar pas in het hiernamaals tevredenheid wacht - (dankzij die indoctrinatie) zijn arbeiders toch 'tevreden' geraakt met hun vervreemde toestand. Latere sociologen, psychologen en filosofen hebben nog vele mechanismen beschreven die ertoe kunnen bijdragen dat mensen vervreemd van zichzelf raken terwijl ze daartegen niet in opstand komen. Met die analyse heb ik altijd enige moeite gehad: vaak ging zij gepaard met een paternalistische betweterij: die theoretici wisten wel wat de mensen eigenlijk zouden moeten wensen en willen om zichzelf te zijn, en als die mensen zeiden dat ze dat helemaal niet wilden dan waren ze zich gewoon nog niet bewust geworden van hun zelfvervreemding.

Ondanks mijn ambivalentie tegenover de zelfvervreemdingstheorieën vind ik het toch zeer merkwaardig om te constateren dat deze inmiddels nauwelijks meer bestudeerd worden terwijl ze lange tijd zo prominent waren. Natuurlijk, de val van de muur heeft alle links-Hegeliaanse of Marxistische kritiek de das omgedaan, maar zou dit begrip nu helemaal geen betekenis voor ons meer hebben? Is die verinnerlijkte vorm van vreemdheid nu helemaal niet meer aan de orde en moeten we ons inderdaad alleen nog maar zorgen maken om vreemde mensen die buiten ons staan? Of zou het toch ook andersom kunnen zijn: zou het zo kunnen zijn dat we ons de laatste decennia meer zorgen zijn gaan maken om de vreemde mensen om ons heen, juist omdat we vergeten zijn dat we ons ook zorgen kunnen maken om onze zelfverwerkelijking en de daarbij behorende arbeids- en sociale relaties?

Gezien de moeite die velen hebben met het vinden van vervulling in hun werk in deze tijd van globalisering, arbeidsflexibilisering en toenemende werkeloosheid; met het onderhouden van niet-oppervlakkige vriendschappen in een context van tijdsgebrek en oppervlakkige Facebook-vriendschappen; moeite hebben met het onderhouden van langdurige relaties en met het deelnemen aan culturele activiteiten, denk ik dat wij opnieuw moeten zoeken naar manieren om onszelf te ontwikkelen en verwerkelijken en daarbij de veranderende context kritisch onder de loupe moeten nemen. Zonder dus terug te willen naar de situatie van rond 1800 zou ik willen pleiten voor een hernieuwde aandacht voor het fenomeen van de zelfvervreemding. En mag die aandacht dan alstublieft komen in plaats van al die aandacht voor de bedreiging door vreemden van buitenaf?!